

O NEKIM SIMBOLIMA NA DALMATINSKIM STEĆCIMA

MARIAN WENZEL

Jedna od najizrazitijih značajki dalmatinskih sredovječnih nadgrobnih kamenova, zvanih stećci, jesu njihovi brojni zagonetni simboli. Iako postoje izvjesne varijante oni se mogu podijeliti u tri skupine: jednu, koja ima simbole u obliku dvojnih spirala¹⁾ (t. II) i dvije, kojih su simboli donekle slični ljiljanovu cvijetu. Zbog upadljive razlike između simbola ovih skupina i tradicionalnog ljiljanova cvijeta nazvala sam prvu imotski simbol A²⁾ (t. III), a dru-

¹⁾ Dvojne spirale nalaze se u ovim mjestima Dalmacije:

Lokvičići, imotski kraj (t. II, sl. a). Katić Lovre, Stećci u Imotskoj krajini. »Starohrvatska prosvjeta« III ser., III sv. Zagreb 1954, str. 145, sl. 42. Nad dvojnomo spiralom je samo jedan konjanik. Ostale strane krase druge spirale i samo jedan jelen. Kamen je sljemenjak, tj. ima zašiljen vrh sličan krovu.

Lovreć, imotski kraj, groblje Bekavci (t. II, sl. b). Katić L., o. c., str. 141, sl. 30. Ovaj sljemenjak ukrašen je na četiri strane dvojnomo spiralamo tako da ih je ukupno šest. Sjeverna i južna strana su slične: iznad dviju dvojnomo spirala je konjanik koji goni jelena (t. II, sl. b). Na istočnom kraju prikazana je dvojna spirala iznad koje je imotski simbol B (t. IV, sl. j). Zapadni kraj ima dvojnomo spiralu iznad koje su tri križa koji izbijaju iz jedinstvene osnove; središnji križ je viši od dva sa strane

Lovreć, imotski kraj, groblje Bekavci. Neobjelodanjeno (t. II, sl. c). Velika kamena ploča na kojoj je s jedne strane predstava čovjeka koji mačem ubija zvijer. Na gornjoj plohi su dvojna spirala, križ, polumjesec i rozeta, te dvije životinje: ili dva jelena ili jelen kojega slijedi pas (t. II, sl. e).

Zagvozd, imotski kraj, Vukov greb (t. II, sl. d). Katić L., o. c., str. 150, 151, sl. 56, 57. Jedna strana sljemenjaka ukrašena konjanikom koji goni jelena, a dvije krajne i krov imaju dvojnomo spirale.

Zagvozd, imotski kraj, bunar Čelinac. Katić L., o. c., str. 151. Samo opis. Dvije ploče su gravirane spiralamo iznad kojih su dva jelena i križ. Može se uzeti za sigurno da sliče drugom primjerku iz Lovreća.

²⁾ Imotski simboli tipa A (t. III) nađeni su u ovim mjestima Dalmacije i susjednih joj krajeva:

Budimir, imotski kraj (t. III, sl. u). Carrarov rukopis, knjiga skica sastavljena sredinom devetnaestog stoljeća sada u knjižnici Zemaljskog muzeja u Sarajevu, str. 14, sl. 10. Kamen je sljemenjak sa samo-

gu imotski simbol B³⁾ (t. IV). Iz priložene mape (t. I) vidjet ćemo da se najveći broj tih simbola nalazi u imotskom kraju, iako ih je izvjestan broj i na kupreškom području Bosne, a nekoliko i u Her-

jednim konjanikom na suprotnom kraju, a na jednoj dužoj strani je konjanik koji goni jelena ispod lukova. Zahvalna sam A. Bencu, direktoru Zemaljskog muzeja u Sarajevu, što mi je omogućio uvid u taj materijal.

Cista, imotski kraj (t. III, sl. h). Katić L., o. c., str. 137, sl. 20, 21. Sljemenjak ugrađen u zidu: na jednoj, dužoj, strani su dva konjanika koji slijede jelena.

Cista, imotski kraj (t. III, sl. i). Sljemenjak ugrađen u zidu. Carrarov rukopis, str. 39, sl. 35.

Donje Bare, Dugopolje, duvanjski kraj (t. III, sl. p, q). Bešlagić Šefik, Stećci na Blidinju, Zagreb 1959, str. 44, 45, sl. 76, 77. Suprotni krajevi sljemenjaka, Bešlagić, spomenik br. 16. Na jugoistočnoj, sada gornjoj, strani kamena ispod lukova su dva konjanika jedan nasuprot drugome.

Donje Bare, Dugopolje, duvanjski kraj (t. III, sl. r, s). Bešlagić Š., o. c., sl. 69, 70, spomenik br. 2. Duže strane su ukrašene prizorom plesa pet žena i likom žene između konjanika.

Drinovci, imotski kraj (t. III, sl. a). Wilkinson J. Gardner, Dalmatia and Montenegro, London 1848, sv. II, str. 182, sl. 4.

Krivodol, sinjski kraj (t. III, sl. b). Kraj sljemenjaka. Neobjavljeno. Fotografija u zbirci Arheološkog muzeja u Splitu.

Lokvičići, imotski kraj, groblje Berinovac (t. III, sl. f). Katić L., o. c., str. 146, sl. 45. Kraj sljemenjaka.

Lovreć, imotski kraj, groblje Bekavci (t. III, sl. c, d). Katić L., o. c., str. 140, sl. 28b. Suprotne duže strane sljemenjaka od kojih jedna predstavlja čovjeka koji progoni jelena ispod lukova, a druga konjanika koji mačem udara pješaka. Na jednoj strani krova je natpis koji nitko ne može sigurno popuniti.

Lovreć, imotski kraj, groblje Bekavci (t. III, sl. e). Katić L., o. c., str. 140, sl. 29. Suprotni krajevi sljemenjaka ukrašenog na dužim stranama konjanikom koji goni jelena, iznad kojega je križ. Na suprotnom kraju je imotski simbol B (t. IV, sl. i).

Mrkodol, duvanjski kraj (t. III, sl. g). Kraj kamena u obliku sanduka. Po fotografiji Toše Dabca iz Zagreba.

Ravanjska Vrata, kupreški kraj (t. III, sl. j, k). Bešlagić Š., Kupres, Sarajevo 1954, str. 78, 79, sl. 53b, 53c, 53d. Suprotne strane sljemenjaka od kojih je jedna ukrašena konjanicima okrenutim jedan prema drugome ispod lukova, a druga ima lukove bez figura.

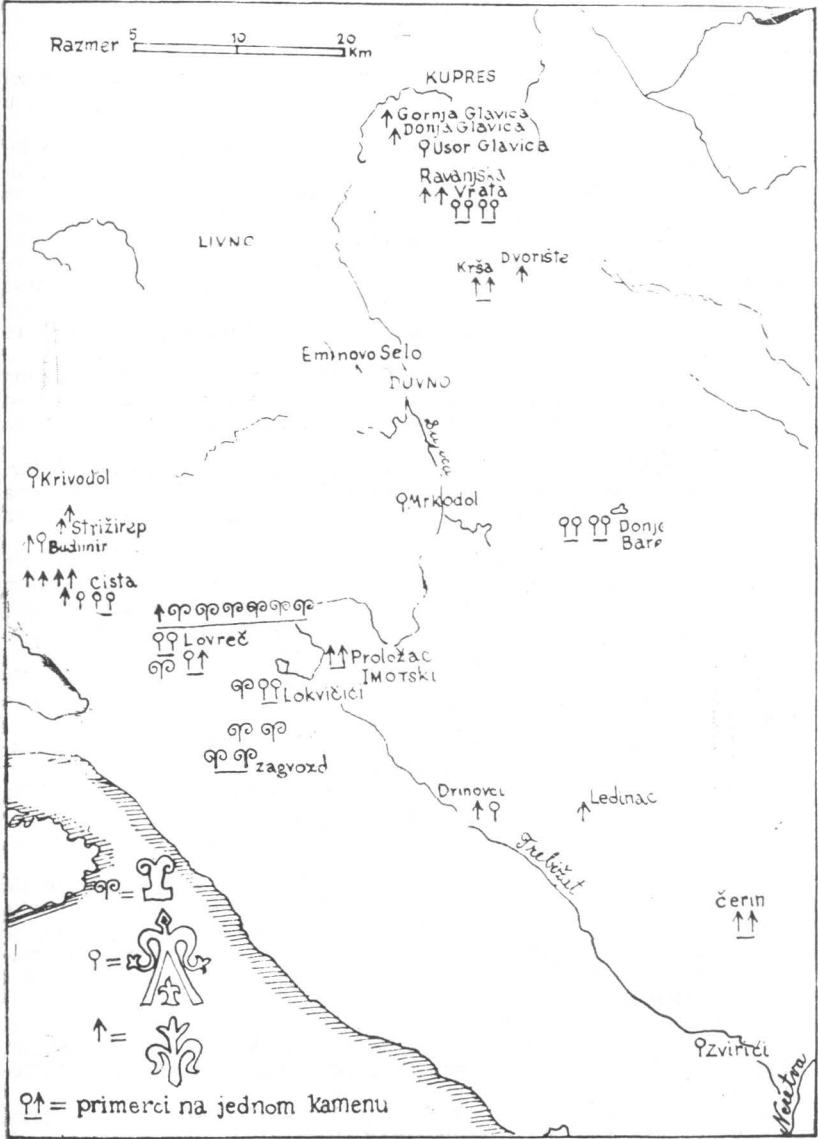
Ravanjska Vrata, kupreški kraj (t. III, sl. m, n). Bešlagić Š., o. c., str. 74, 75, sl. 50c, 50d. Dvije suprotne strane sljemenjaka različito su ukrašene: jedna konjanicima okrenutim jedan prema drugome, druga čovjekom i ženom pod lukovima.

Uzur Glavica, kupreški kraj (t. III, sl. l). Bešlagić Š., o. c., str. 101, sl. 67, 67a. Prevaljeni sljemenjak ukrašen na vidljivoj, široj, strani križem i dva kruga, nad kojim je konjanik koji goni jelena.

Zviriči, ljubuški kraj (t. III, sl. o). Vego M., Ljubuški, Sarajevo 1954, t. XXIX, sl. 58. Kamen je inače duž jedne strane ukrašen s pet plesačica.

³⁾ Imotski simboli tipa B nalaze se u ovim mjestima Dalmacije i susjednih joj krajeva:

Budimir, imotski kraj (t. IV, sl. v). Carrarov rukopis, str. 9, sl. 4. Kamen je sljemenjak s prizorom lovca koji goni jelena na jednoj dužoj strani, a druge su strane ili prazne ili ih Carrara nije prikazao. Carevac, glamočki kraj (t. IV, sl. l). Strana kamena sanduka po-

T. I Topografska mapa dvojnih spirala i imotskih A i B simbola

cegovini, sjeverozapadno od Neretve. Dvojna spirala nađena zapadno od Imotskog vrlo je uobičajena i u istočnoj Bosni⁴), ali tu se ona ne pridružuje figurama kao u Dalmaciji.

svećena Milutinu Dragojeviću. Stojanović Ljubo, Stari srpski zapisi i natpisi, Beograd 1902—1905. sv. III, str. 12, br. 4793. Fotografija u zbirci Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika u Sarajevu.

Cerín, Gornja Dragičina, mostarski kraj (t. IV, sl. hl, h2). Vido-
vić Drago, Simbolične predstave na stećcima. »Naše starine« II, Sa-
rajevo 1954, str. 126, sl. 6. Imotski B simboli su na oba kraja kamena
sanduka koji na istočnoj, dužoj, strani također ima red od šest ple-
sačica kojih kolovođa drži velik kolut. Zapadna strana nije ukrašena.
Cista, imotski kraj (t. IV, sl. m). Carrara, o. c., str. 38, sl. 34. Ka-
men je sljemenjak kojega je suprotna strana ukrašena ženom koja
drži velik križ, kojemu je s lijeve strane mač i štit. Na jednoj, dužoj,
strani je strijelac koji goni jelena, a druga ima samo polumjesec
i rozetu na krovu.

Cista, imotski kraj (t. IV, sl. o). Carrara, o. c., str. 27, sl. 13. Jedna
duža strana ovog sljemenjaka ima dvije velike rozete: jednu sa šest
a drugu sa osam latica; na suprotnoj je pak strani imotskog simbola
trozubi štap.

Cista, imotski kraj (t. IV, sl. p). Carrara, o. c., str. 21, sl. 4. Jedna,
duža, strana ovog kamena prikazuje dva konjanika kako slijede jelena
ispod tri luka, a druga ima red od pet plesačica: tri ženske i dva
muškarca. Kamen je sljemenjak.

Cista, imotski kraj (t. IV, sl. r). Carrara, o. c., str. 35, sl. 30. Na
jednoj, dužoj, strani su ispod lukova dva konjanika koji jaše u istom
pravcu s polumjesecom i rozetom na krovu sljemenjaka, a na drugoj
je samo jedan jelen iznad kojeg su ispod lukova dvije rozete i konj
bez jahača iznad kojeg je, pod drugim lukom, samo jedna rozeta.

Cista, imotski kraj (t. IV, sl. s). Carrara, o. c., str. 33, sl. 26. Na
jednoj, dužoj, strani ovoga sljemenjaka prikazan je lov na jelena, a
na drugoj ples, dok je na suprotnom kraju jedna žena.

Cista, imotski kraj (t. IV, sl. t). Katić L., o. c., str. 137, sl. 20. Ka-
men je uzidan u zid s imotskim simbolom na vidljivoj strani.

Cista, imotski kraj (t. IV, sl. A). Carrara, o. c., str. 31, sl. 17. Ploha
ploče s vrlo neobičnim zašiljenjem na jednom kraju.

Donja Glavica, kupreški kraj (t. IV, sl. y). Bešlagić Š., Kupres,
str. 97, sl. 64. Ploha kamene ploče.

Drinovci, imotski kraj (t. IV, sl. w). Wilkinson J. G., Dalmatia
and Montenegro, sv. II, str. 182, sl. 3. Druga dekoracija nepoznata.

Dvorišta, kupreški kraj (t. IV, sl. b). Bešlagić Š., o. c., str. 17, sl.
6b. Kamen je prevaljeni sljemenjak s križem ispod rozete na suprot-
nom kraju a na vidljivoj, dužoj, strani nerazumljiva dekoracija nalik
na polumjesec.

Eminovo selo, duvanjski kraj (t. IV, sl. k) Bešlagić Š., Stećci
Duvanjskog polja. »Starinar« NS VII—VIII, 1956—57, str. 391, sl. 30.
Prikazana dekoracija se nalazi na jedinoj vidljivoj strani prevalje-
nog sljemenjaka.

Gornja Glavica, kupreški kraj (t. IV, sl. c). Bešlagić Š., Kupres,
str. 98, sl. 65a, 65b. Kraj prevaljenog sljemenjaka ukrašenog na vid-
ljivoj, dužoj, strani polumjesecom koji stoji desno od dva konjanika
okrenutih jedan prema drugome. Ispod konjanika je čovjek koji vi-
soko drži mač, a desno dvije žene i jedan čovjek koji se drže za ruke.
Suprotni, uski, kraj pokazuje znakove dekoracije koja nije jasna.

Knin, Dalmacija (t. IV, sl. a). Vidović Drago, Simbolične predstave
na stećcima. »Naše starine« II, 1954, str. 133, t. V, sl. 14. Gornja ploha
ploče. Dekoracija je unijeta na podlogu koja ima izgled štita.

Vidjet ćemo dalje da između imotskog simbola A i imotskog simbola B postoje dvije bitne razlike. Dok se deblo imotskog simbola A rašlja pri dnu na dva dijela i obično je između krakova ispunjeno ili ljljanovim cvijetom (t. III, sl. b), križem (t. III, sl. j, l, m), kolutom (t. III, sl. s) ili nečim što bi moglo predstavljati malu ljudsku figuru (t. III, sl. h, k, g), imotski simbol B ima jedno deblo, često s granama koje iz njega izbijaju (t. IV, sl. a, h, l, o, p).

Krša, kupreški kraj (t. IV, sl. x1, x2). Bešlagić Š., o. c., str. 32, sl. 17b, 17c. Suprotni krajevi povaljenog kamenog sanduka kojega vidljivu, dugu, stranu krase žena između dva konjanika okrenuta jedan prema drugome, s tri rozete iznad glava tih triju figura i stiliziranim stablima s jedne i s druge strane.

Ledinac, Široki Brijeg, mostarski kraj (t. IV, sl. n). Benac A., Široki Brijeg, Sarajevo 1952, t. XXXIII, sl. 54a. Duže strane ovog sljemenjaka nisu ukrašene, a na čeonom kraju je neka rogata predstava koja može biti T križ, ali bi mogla predstavljati i polumjesec na štampu. Iznad nje je osmokraka zvijezda.

Lovreć, imotski kraj, groblje Marduzina ograda (t. IV, sl. g). Katić L., o. c., str. 139, sl. 27. Kraj povaljenog sljemenjaka.

Lovreć, imotski kraj, groblje Bekavci (t. IV, sl. i). Katić L., o. c., str. 140, sl. 29. Na jednom, užem, kraju sljemenjaka je imotski simbol A, a na drugom imotski simbol B (t. III, sl. e). Obje, duže, strane imaju konjanika koji goni jelena, iznad kojega je križ.

Lovreć, imotski kraj, groblje Bekavci (t. IV, sl. j). Katić L., o. c., str. 145, sl. 42. Sljemenjak ukrašen na dvjema dužim stranama konjanikom koji goni jelena iznad dvije dvojne spirale (t. II, sl. b). Imotski simbol B je na istočnom kraju, a na zapadnom su tri križa iznad dvojne spirale. Križevi su poredani, kao na Golgoti, veći u sredini, a dva manja sa strane.

Proložac, imotski kraj (t. IV, sl. d, e). Katić L., o. c., str. 142, 143, sl. 34. Fotografija ove strane, koju Katić nije dao, nalazi se u zbirci Arheološkog muzeja u Splitu. To je sljemenjak sa sličnim imotskim B simbolima na oba kraja.

Ravanjska Vrata, kupreški kraj (t. IV, sl. q). Bešlagić Š., Kupres, str. 76, sl. 51a. Simbol se vidi na jedino vidljivom, užem, kraju prevaljenog sljemenjaka, a na jedino vidljivoj dužoj strani prikazani su ispod lukova konjanici okrenuti jedan prema drugome.

Ravanjska Vrata, kupreški kraj (t. IV, sl. z). Bešlagić Š., o. c., str. 48, 51, sl. 29, 29a, 29b. Imotski simbol B na plohi sanduka skupa sa nekim drugim predstavama. Na zapadnoj strani su plesači koji drže kolut. Desno od njih je jelen okrenut prema plesačima i kolutu. Na istočnoj strani je polumjesec.

Strizirep, imotski kraj (t. IV, sl. f). Kraj sljemenjaka. Neobjelodanjeno. Fotografija u zbirci Arheološkog muzeja u Splitu.

Strizirep, imotski kraj (t. IV, sl. u). Kraj sljemenjaka. Neobjelodanjeno. Fotografija u zbirci Arheološkog muzeja u Splitu. Na jednoj, dužoj, strani su dva konjanika koji idu u istom pravcu. Iznad njih su dvije rozete.

- 4) U istočnoj Bosni dvojna spirala najviše se pojavljuje zapadno od Zvornika, odakle se pomiče dolinom rijeke Drinjače prema Olovu, a od Olova zavijajući jugozapadno dolinom rijeke Ljubine prema južnoj Bosni. Koliko ja znam u Bosni nema dvojnih spirala zapadno od mjesta Vlašкова i Gora. Jedan njihov lijepi primjerak može se vidjeti u članku D. Vidovića, Srednjevjekovni nadgrobni spomenici u okolini Zvornika. »Naše starine« III, 1956 i onom A. Benca, Olovo, Beograd 1951.

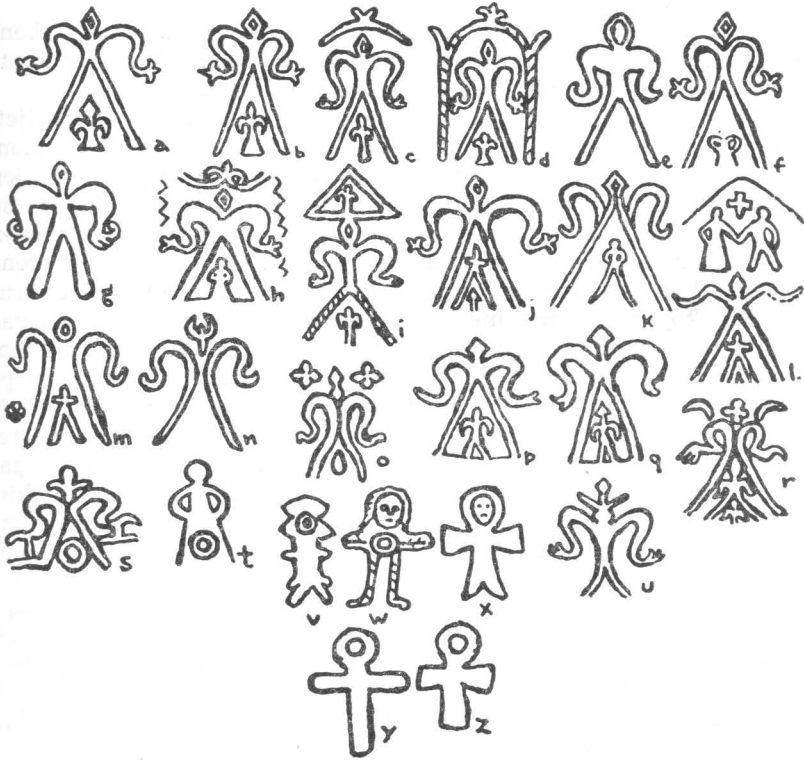
T. II Dvojne spirale, a; Lokvičići, imotski kraj; b, c; Lovreć, imotski kraj, groblje Bekavci; d; Zagvozd, imotski kraj, Vukov greb.

U Hercegovini, južno i istočno od Neretve, nema imotskih simbola A već samo nekoliko običajnijih ljiljanovih cvjetova koji bi se mogli označiti kao imotski simbol B.⁵⁾ Tu se međutim umjesto imotskog simbola A pojavljuje jedan drugi oblik koji mu liči. To je križ s omčom u vrhu i, u nekim slučajevima, s rašljastim deb-

⁵⁾ Ljiljanovi cvjetovi nađeni su u ovim mjestima južne Hercegovine: Boljuni, stolački kraj. Tu se oni vide ispod lukova na kamenu izrezbarenom od majstora Grubača. Bešlagić S., Boljuni. »Starinar« NS XII, 1961, str. 190, 191, spomenik br. 74, str. 49, 50. Kušići, Zimlje polje, nevesinjski kraj. Neobjavljena informacija o stećcima, Savezni Institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd. Izvještaj Jovanović-Sunjić, Nevesinjska oblast, str. 1, 2, sl. 5, 6. Zahvalna sam direktoru Vladu Mađariću što mi je omogućio da vidim ovaj materijal.

Opličići, stolački kraj. Ispod lukova na sanduku graviranom i potpisanom od majstora Grubača. Truhelka Č., Altbosnische Inschriften u »Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina« V, Beč 1897, str. 278, sl. 1; Vego M., Srednjovjekovni ćirilski natpisi iz Hercegovine. »Sloboda«, Mostar, oktobar 1959. Isti, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1962, sv. I, str. 58, 59, br. 37.

Padežine, Zimlje polje, nevesinjski kraj. Jovanović-Sunjić, o. c., str. 4, sl. 18.

T. III Imotski A i srodni simboli a: Drinovci, imotski kraj; b: Krivodol, sinjski kraj; c, d, e: Lovreč, Bekavci, imotski kraj; f: Lokvičići, imotski kraj, groblje Berinovac; g: Mrkodol, duvanjski kraj; h, i: Cista, imotski kraj; j, k: Ravanjska Vrata, kupreški kraj; l: Uzur Glavica, kupreški kraj; m, n: Ravanjska Vrata, kupreški kraj; o: Zviriči, imotski kraj; p, q, r, s: Donje Bare, Dugopolje, duvanjski kraj; t: Slivlje, nevesinjski kraj; u: Budimir, imotski kraj; v: Gornji Studenci, ljubuški kraj; w: Petrov Krst, Krtinje, trebinjski kraj; x: Milavići, stolački kraj; y: Bahtievića han, konjički kraj; z: Bakrača njeve, nevesinjski kraj.

lom⁶⁾ (t. III, sl. v—z). Oblici ovog križa su izrazito antropomorfni i imaju lice u omči (t. III, sl. W, x). Križ s omčom u vrhu poznatiji je kao «crux ansata» ili egipatski »ankh«. Bio je to egipatski hiero-

⁶⁾ Primjerci križa s omčom u vrhu ili crux ansata (ankh) mogu se naći u ovim mjestima južne Hercegovine:

Bahtievića han, konjički kraj (t. III, sl. y). Neobjelodanjeno. Ploha ploče bez druge dekoracije.

Bakrača njeve, nevesinjski kraj, južno od nevesinjsko-mostarske glavne ceste (t. III, sl. z). Površina ploče bez druge dekoracije. Neobjelodanjeno.

Gornji Studenci, ljubuški kraj (t. III, sl. v). Vego M., Ljubuški, Sarajevo 1954, t. III, sl. 5, 6. Ploha ploče bez drugog ukrasa.

glif i značio je »život«; u Njemačkoj ga nazivlju »das Leben-
zeichen«. Upotrebljavao se na nadgrobnim spomenicima u kopt-
skom Egiptu, ponekad s predstavom lica u omći.⁷⁾

Zanimljivo je nagađati kako je ovaj simbol mogao prodrijeti
u Hercegovinu. On se u Egiptu često dovodio u vezu s majkom
boginjom rođenja i preporođenja.⁸⁾ Kasnije je bio zamijenjen
s kršćanskim križem⁹⁾, zadržavši oznake ženske plodnosti koje su
bile dovoljne da bi se u srednjem vijeku upotrebio kao astronomski
znak za planetu Veneru.¹⁰⁾ Crux ansata je bila naročito posvećena
Izidi.¹¹⁾ Njeni sljedbenici su je nosili podešenu u muzički instrumen-
t na kojemu su metalne žice bile zategnute preko omče.¹²⁾ Zvao se
»sistrum« i upotrebljavao se u rimskoj Italiji isto kao i u Egip-
tu.¹³⁾ Nađeno je primjeraka zakopanih u grobovima¹⁴⁾ gdje su po
ondašnjem mišljenju trebali vjerojatno da vrše neku magičnu služ-
bu pri vraćanju života pokojnika. Nedavno je na obali rijeke Bre-
gave, južno od Stoca, bio otkriven masivni kameni blok oko metar
visok i metar i četvrt dug. Na njemu je bio latinski natpis s ilirskim
imenima: Plassus, Tatta, Epicadus, Laedio i Blodius. Na dvama
krajevima bila je predstavljena rodna voćka s dvije ptice sa strane,

Milavići, Dabar polje, stolački kraj (t. III, sl. x). Čurčić Vejsil,
Rukopis, neobjelodanjeni rukopis sa zbirkom fotografija i crteža, sada
u knjižnici Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Zahvalna sam direktoru
A. Bencu koji mi je dozvolio pregledati ovaj materijal.

Petrov krst, Krtinje, trebinjski kraj, iznad sjevernog kraja Lju-
bomir polja (T. III, sl. w). Neobjelodanjeno. Crux ansata se nalazi na
južnoj strani male nadgrobne ploče na suprotnoj strani koje je obi-
čan križ.

Pod Velež, mostarski kraj. Neobjelodanjeno. Čist primjerak crux
ansatae i njezinih brojnih varijanata nalaze se na plohamu sandukâ
ili ploča.

Postoljani, groblje u pravcu Bijenja, nevesinjski kraj. Neobje-
lodanjeno. Crux ansata kojoj rozeta na običan koptski način ispunja
omču nalazi se na plohi kamena sanduka koji inače nije dekoriran.

- 7) Cramer M., *Das altägyptische Lehenzeichen im christlichen (koptischen)
Aegypten*, Wiesbaden 1955, str. 20–26, t. X, XI.

Radi boljeg upoznavanja tog simbola vidi još:

Barb A., *Diva matrix*. »Journal of the Warburg and Courtauld Insti-
tutes« XVI, London 1953, str. 199;

Doresse Jean, *Des Hiéroglyphes à la croix*, Istanbul 1960, str. 24–26.

- 8) Meyerowitz Eva L. R., *The Divine Kingship in Ghana and Ancient
Egypt*, London 1960. Tabla br. 4 pokazuje da crux ansatu drži boginja
plodnosti Hathor. Dalje veze crux ansatae s rođenjem daje A. Barb,
o. c. str. 221, bilješka 97.

9) Doresse J., o. c., str. 25.

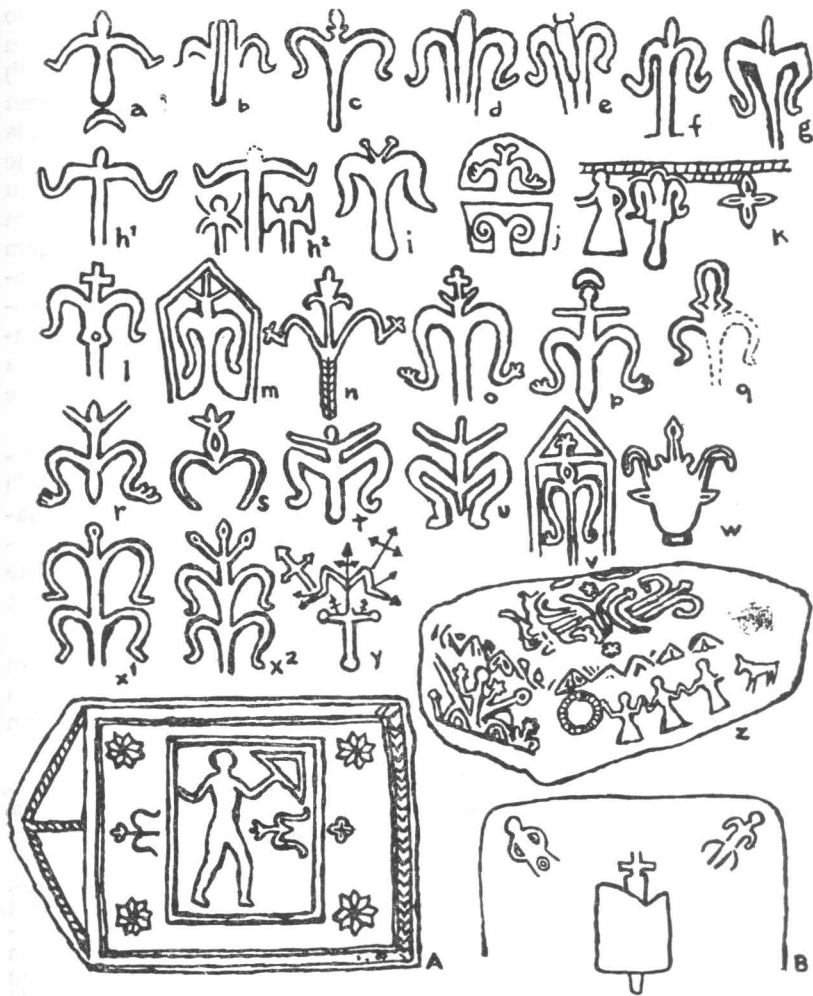
10) Barb A., o. c., str. 221, bilješka pri dnu br. 63, 97. U petnaestom sto-
ljeću, vremena dakle kada su se počeli graditi stećci, crux ansata se
uglavnom upotrebljavala u astrologiji u vezi s planetom Venerom.

11) Guimet E., *L' Isis romane*, Pariz 1896, t. I, II, crux ansata uz Izidu
iz doba egipatske dinastije.

12) Barb A., o. c., t. 29e

13) Guimet E., o. c., t. IV, VIII, IX.

14) Marcello J., *La Via Annia alla porta di Altino*, »Altino Romana« I,
Venecija 1956, str. 74, sl. 47.

T. IV Imotski B i srodni simboli a: Knin, Dalmacija; b: Dvorišta, kupreški kraj; c: Gornja Glavica, kupreški kraj; d, e: Proložac, imotski kraj; f: Strižirep, imotski kraj; g: Lovreć, groblje Markuzina ograda, imotski kraj; h1, h2: Cerin, Gornja Dragičina, mostarski kraj; i, j: Lovreć, Bekavci, imotski kraj; k: Eminovo selo, duvanjski kraj; l: Carevac, glamočki kraj; m: Cista, imotski kraj; n: Ledinac, mostarski kraj; o, p: Cista, imotski kraj; q: Ravanjska Vrata, kupreški kraj; r, s: Cista, imotski kraj; u: Strižirep, imotski kraj; v: Budimir, imotski kraj; w: Dri-novci, imotski kraj; x1, x2: Krša, kupreški kraj; y: Donja Glavica, kupreški kraj; z: Ravanjska Vrata, kupreški kraj; A: Cista, imotski kraj; B: Slivlje, nevesinjski kraj.

stabla koje se često dovodilo u vezu s drvom života. Natpis je bio oivičen lotosom po običaju koji je za rimskog perioda vladao u Egiptu, a sa obje strane njegove ivice bio je urezan Izidin sistrum.¹⁵⁾ Isto tako je jedan primjerak omče, iz rimskog doba, sličan sistrumu izrezbaren na predstavi nepoznate boginje koja nosi grane, sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.¹⁶⁾ Prema tome je očito da je simbol s omčom u vrhu bio u vezi s ženskim, rodnim božanstvom u rimskoj Iliriji, koje je vjerojatno bilo poistovjetovano s egipatskom Izidom¹⁷⁾, i da se upotrebljavao na grobovima. Na jednom drugom mjestu sam istakla¹⁸⁾, da su graditelji dekoriranih stećaka u stolačkom kraju najobičnije bili Vlasi, pa je možda ovaj simbol, svojim porodiljnim posredovanjima, preživio skupa s njima iz rimskih vremena. Njegova se upotreba nije morala ograničiti samo na nadgrobne spomenike, jer se u nekim krajevima još sada pojavljuje tetoviran na rukama žena.¹⁹⁾

Spomenuli smo da je crux ansata vrlo slična imotskom simbolu A. Ona je bila u vezi s obnovljenim životom i porodiljama.²⁰⁾ Iz toga se smije zaključiti, da je imotski simbol A na stećcima označavao žensku plodnost. To potvrđuje jedinstven spomenik iz Slivlja u nevesinjskom kraju na kojemu su dvije stilizirane ljudske figure: jedna ženska, jedna muška, koje imaju očiglednu sličnost s imotskim simbolima A odnosno B²¹⁾ (t. IV, sl. b).

Prema tome vidimo da se imotski simbol B isto kao i imotski simbol A pojavljuje kao stilizirana ljudska figura. Neke od tih figura imaju ruke raskriljene poput križa (t. IV, sl. r, t, u). Jedan

¹⁵⁾ Sergejevski D., Nove akvizicije odeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja. »Glasnik Zemaljskog muzeja« NS III 1948, str. 167–169, t. I. Detaljnu fotografiju jednog sistruma ljubazno mi je poslala dr Irena Čremošnik iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

¹⁶⁾ Sergejevski D., Dijana i Silvana. »Glasnik Zemaljskog muzeja« XLI, Sarajevo 1929, t. IX. Oblik ovog instrumenta, omča s »ušcima« i ručicom ispod njih, tačno odgovara obliku egipatskog obrednog sistruma od graviranog drveta koji sam 1956. kupila u Londonu za jednog sabirača starina; imao je na sastavku ručice i omče graviranu kravlju glavu boginje Hathor. Međutim on više predstavlja egipatski znak SA koji znači »zaštita«. Taj znak, srođan crux ansati, nalazi se na genitalijama jednog primjerka boginje rođenja Taurt. Barb A., o. c., t. 28d.

¹⁷⁾ U sedamnaestom stoljeću bio je viđen u Zadru oltar posvećen Izidi i Serapisu. Spon J., Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, Lion 1682, sv. I, str. 11.

¹⁸⁾ Wenzel M., Bosnian and Hercegovinian Tombstones, Who made them and Why, II dio. »Südost Forschungen«, München 1962.

¹⁹⁾ Solovjev A., Le tatouage symbolique en Bosnie, »Cahiers d'études Cathares« XIX, Argues 1954, str. 162. Pojava tetoviranja među Tračankama, Cook A. B., Zeus. Cambridge, 1914–1940, sv. II. Tekst i bilješke, str. 122.

²⁰⁾ Vidi bilješku 8.

²¹⁾ Truhelka Č., Mittelalterliche Inschriften aus der Herzegovina u »Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien« VI 1899, str. 536–537, sl. 46.

T. V a: Knin, Dalmacija, imotski B simbol, XIV—XV stoljeće; b: München, ilustrirani minhenski rukopis, XV st. c: Cista, imotski kraj. Imotski B simbol, XIV—XV st.

primjerak iz Ciste ima oblik figure s aureolom iznad glave²²⁾ (t. IV, sl. p), a ruke još više oponašaju križ. U Carevcu u glamočkom kraju (t. IV, sl. i) gornji dio stvarno ima oblik pravog križa. Druga varijanta imotskog simbola B je ona koja se približava dobro poznatom ljiljanovu cvijetu (t. VI, sl. d, e, f, g). Činjenica je da se u srednjem vijeku figura u obliku križa dovodila u vezu s Kristovim raspećem, što je bio slučaj i s ljiljanovim cvijetom. To vrlo jasno pokazuje jedan minhenski alhemijski rukopis iz 1440. godine.²³⁾ (t. V, sl. b). Raspelo ima oblik ljiljanova cvijeta. Predstava više liči na imotski simbol B nego na klasični ljiljanov cvijet. Može se usporediti s imotskim simbolom B iz Knina ispod kojega se pojavljuje polumjesec u istom položaju kao i polumjesec i Djevica majka na spomenutom ilustriranom rukopisu (t. V, sl. a) i s već spomenutim imotskim simbolom B u Cisti koji ima aureolu u obliku polumjeseca (t. V, sl. c).

Zanimljivo je ispitati ovu sličnost. Ljiljanov cvijet prikazivan je katkada kao pravi ljiljan ili perunika koja se u srednjem vijeku nazivala »gladiolus«, od čega potječe njemački naziv »Schwertlilie«²⁴⁾ Oba ljiljanova oblika ubrajala su se u sredovječnim didaktičkim ilustracijama u red »cvjeća dobra«²⁵⁾ kojemu se suprotstavljalo izvjesno »cvjeće zla«²⁶⁾ Krist je bio poistovjetovan s pravim ljiljanom na osnovu nekih poredaba koje pjevačica u Salamunovoj Pjesmi nad pjesmama, za koju se misli da predstavlja majku božju ili crkvu, čini o svom Dragom, za koga se općenito drži da predstavlja Krista.²⁶⁾ Dragi je bio »ljiljan među trnjem«²⁷⁾, njegove usne »kao ljiljani s kojih kapa prijatan mir mirhe«²⁸⁾, a uzgajao se među ljiljanima.²⁹⁾ Perunika ili sabljasti ljiljan bila je simbol Kristovih muka, a ne samo njega, njena crvena boja, boja krvi. Sv. Brigita, švedska proročica iz četrnaestog stoljeća, prikazivala je na koncu sabljasti ljiljan kao mačem zadanu bol u srcu Mater Dolorosae za vrijeme sinovljevih muka.³⁰⁾

²²⁾ Aureolu u obliku polumjeseca može se usporediti s onima iznad glava sv. Kristofora i djeteta Isusa na stečku u Mokrom, Široki Brijeg, mostarski kraj. Wenzel M., *A Mediaeval Mystery Cult in Bosnia and Herzegovina*. »Journal of the Warburg and Courtauld Institutes« XXIV, januar-juni 1961, t. 15b.

²³⁾ Lurker M., *Der Baum in Glauben und Kunst*. Baden-Baden 1960, str. 113, 115. Hartlaub G. F., *Der Stein der Weisen*, München 1959, str. 47, sl. XII.

²⁴⁾ Behling L., *Die Pflanze in der mittelalterliche Tafelmalerei*, Weimar 1957, str. 38.

²⁵⁾ Haig E., *Flower Symbolism of the Great Masters*, London 1913, str. 35.

²⁶⁾ Ovo je iz komentara Honorija Autuna koji je od 1106. do 1135. bio na vrhuncu slave. Panofski E., *Early Netherlandish Painting*, Cambridge, Mass. 1953, str. 145.

²⁷⁾ Salamunova Pjesma nad pjesmama 2:1.

²⁸⁾ Salamunova Pjesma nad pjesmama 5:13.

²⁹⁾ Salamunova Pjesma nad pjesmama 2:16.

³⁰⁾ Behling L., o. c., str. 38.

T. VI a: Bolonja, Certosa situla, VI–V st. pr. n. e. b: Split, Arheološki muzej, ilirska pogrebna urna, rimski period; c: Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, krstionica iz Biskupije

U stvari se međutim ljiljanov cvijet poštivao mnogo prije nego što je postao popularan u kršćanstvu. On se bio poistovjetovao s drvom života kao i s kraljevskom časti³¹⁾, te s nekom vrsti svete, rogate životinje.³²⁾ Perzijske, sumerijske i minojske predstave datuljne palme, ili svetog drveta, katkada s kozama sa strane, često su poprimalle oblik ljiljanova cvijeta. Njene pod teretom plodova savijene grane stvaraju laticice s obiju strana, a deblo stabla pravi središnju laticu ljiljanova cvijeta.³³⁾ Ima dokaza da je još u ranom srednjem vijeku ljiljanov cvijet bio simbol drveta života³⁴⁾, ali nije jasno nije li se taj simbol odnosio na palmu koju ranokršćanstvo, kako je općenito poznato, upotrebljava kao znak pobjede nad smrću.³⁵⁾ Kako se često i sam križ poistovjetovao s drvom života³⁶⁾, shvatljivo nam je zašto se ljiljanov cvijet mogao zamijeniti za nj³⁷⁾ ili pojaviti skupa s njim na nekim predstavama stećaka.

Dvojna spirala koja se pojavljuje i na stećcima imotskog kraja ima viši razlog da se smatraju drvom života. U srednjem vijeku i u toku renesanse mislilo se da ženska utroba ima oblik dvojne spirale³⁸⁾, pa joj je anatomske ime bilo »arbor vitae«. U današnjem Egiptu taj simbol još uvijek pomaže rađanju djeteta.³⁹⁾ Vitruvije pridaje žensko značenje dvojnim spiralama jonskih i korintskih stupova.⁴⁰⁾ Slične spirale se javljaju na grčkim nadgrobnim spomenicima⁴¹⁾ kao i na stupovima etrurskih grobova⁴²⁾, te na grobnim situlama alpskih ilirskih plemena na kojima su predstave konja-

31) De Beaumont A., *Recherches sur l'origine du blason et en particulier sur la fleur de lys*, Pariz 1853, t. XV.

32) Roas A., *The Trefoil as a Sacred Emblem*, »Artibus Asiae« XVII, Ascona, Švicarska, 1954, str. 64.
Ibid., str. 61, sl. 1; str. 65, sl. 7b.

33) Danthine H., *Le palmier-dattier et les arbres sacrés dans l'iconographie de l'Asie occidentale ancienne*, Pariz 1937, sv. II, t. 9, sl. 50; t. 10, sl. 57; t. 32, sl. 213; t. 34, sl. 226; t. 42, sl. 285; t. 57, sl. 376; t. 78, sl. 532; t. 79, sl. 536, 541, 542, 544; t. 80, sl. 546; t. 90, sl. 596, 599, 600; t. 156, sl. 950; t. 204, sl. 1197.

34) Bauerreis R., *Arbor vitae*, München 1938, str. 39–41.

35) Haig E., o. c., str. 112.

36) Bauerreiss R., o. c., str. 7–11.

37) *Agnus Dei* na jednoj krstionici u Husbyju u Engleskoj drži ljiljanov cvijet. Bauerreiss R., o. c., str. 7–11.

38) Morant Saunders J. B. de Cusance, i O' Malley C. D., *The Illustrations from the Works of Andreas Vesalius of Brussels*, Cleveland 1950, t. 60. Scarlatini O., *Homo et ejus partes figuratis et symbolicus*, Augsburg 1695, sv. II, str. 228. Zahvalna sam dru Barbu sa Warburškog instituta u Londonu što mi je privukao pažnju na mnoge od ovih informacija o dvojnoj spirali.

39) Frankfurt H., *A Note on the Lady of Birth*. »Journal of Near Eastern Studies« III Chicago 1944, str. 198–200.

40) Vitruvije, *O arhitekturi*, IV:C:I:6–10.

41) Möbius H., *Die Ornamente der griechischen Grabstelen*, Berlin 1929, str. 57.

42) Ducati P., *Storia dell'arte etrusca*, Firenca 1927, sv. II, t. 176, sl. 450, 451.

nika kao i na stećcima u Lokvičićima i Lovreću⁴³) (t. VI, sl. a). Jedna ilirska urna iz rimskog doba u Arheološkom muzeju u Splitu ima varijantu dvojne spirale donekle nalik na neke imotske simbole, koja se u gornjem dijelu razgranjuje⁴⁴) (t. VI, sl. b). Dvojne spirale u jednom nizozemskom sarkofagu iz 11. stoljeća jasno pokazuju da im namjena nije nikako dekorativna, već da stoje u magičnoj vezi s dobrobiti samoga pokojnika.⁴⁵)

Split, ilirska pogrebna urna iz Arheološkog muzeja

Možemo dakle zaključiti da su dvojne spirale i imotski simbol A oznake ženske plodnosti, a imotski simbol B oznaka muške plodnosti. Njihovo prisustvo na grobovima trebalo je da pokojniku povrati život. Naravno, nije sigurno da li su graditelji stećaka bili svijesni toga. Međutim na kropionici iz kninskog kraja⁴⁶) (t. VI, sl. c) upotrebljene su dvojne spirale, budući da sveta voda ima sposobnost krštenja, koje također obnavlja život.

(preveo s engleskog Darije Raić)

⁴³) Kromer, izdavač, Situlen Kunst zwischen Po und Donau, Austellung in Wien, Beč 1962, t. 14, 16, situla tipa Certosa iz Bolonje, oko 500 pr.n.e. To isto može se vidjeti u katalogu izložbe koja je bila održana u Ljubljani u travnju-svibnju 1962. godine.

⁴⁴) Zahvaljujem na susretljivosti direktoru i kustosima Arheološkog muzeja u Splitu koji su mi dozvolili fotografirati ovaj spomenik.

⁴⁵) Martin H., Vroeg-middeleeuwse sandstenen sarcophagen in Friesland an elders in Nederland, Drachten 1957, t. VI, sl. 16d, 18a.

⁴⁶) Gunjača S., Novi naučni rezultati u hrvatskoj arheologiji, Zagreb 1958, sl. 3.

SOME SYMBOLS FOUND ON MEDIEVAL TOMBSTONES
IN DALMATIA

M A R I A N W E N Z E L

The medieval tombstones in Dalmatia, belonging to the fourteenth and fifteenth centuries, are characterized by certain enigmatic symbols which they display. These are the double spiral, and two kinds of symbol which resemble, and yet differ from, the traditional fleur-de-lys. Because of their difference, and geographical location, the author designates them as Imotski symbol A and Imotski symbol B. It is observed that the Imotski symbol A has usually a loop at the top, and thereby resembles the Egyptian sign for life, the *crux ansata*. In lower Hercegovina, around Stolac and Nevesinje, the *crux ansata* appears on a number of medieval tombstones of the same date as those in Dalmatia. Evidence is shown that in classical times this symbol was used in the same regions, where it was connected with a female deity of possibly Egyptian origin, and that it was probably retained as a female symbol of regeneration in the Middle Ages. The double spiral is likewise shown to have a female significance of antique origin.

The traditional fleur-de-lys, on the other hand, which more strongly resembles the Imotski symbol B, is shown to have been connected both with the Tree of Life and with the Passion of Christ. A fifteenth century German reference is given where the fleur-de-lys is substituted for the Cross of Christ, and indeed, the cross and the fleur-de-lys are frequently joined in representations of the Imotski symbol B.

It is therefore concluded that on these tombstones the double spiral and the Imotski symbol A were used as magical, female symbols of regeneration, but that the Imotski symbol B had a male significance, that of Christ.